

Наталя Шліхта

Історія радянського суспільства

Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України
як навчальний посібник
для студентів
вищих навчальних
закладів

Курс лекцій

Друге видання,
перероблене і доповнене

«Акта»

Видавництво доставляє замовлені книжки посилкою з післяплатою мережею «Укрпошти». Звертаємо Вашу увагу на те, що видавництво сплачує послуги «Укрпошти» з доставки книжок на території України.

Можлива також доставка посилкою з післяплатою через «Нову пошту». Для замовлень сумою до 300 грн. повні витрати на таку доставку складатимуть 25 грн. Для інших замовлень — витрати на доставку сплачує видавництво.

Наталя Шліхта. Історія радянського суспільства : Курс лекцій.– 2-ге вид., переробл. і доп.– Харків: Акта, 2015.– 252 с. (Університетські лекції).

Навчальний посібник «Історія радянського суспільства. Курс лекцій» пропонує критичний погляд на неpolitичну історію держави, в якій заpolitизованим був кожен аспект життя й поняття “партія” і “державна” стали тотожними. Видання ознайомлює з основними характеристиками радянської повсякденності, охоплюючи найширше коло тем: від офіційного ідеалу радянської людини і методів її виховання до щоденного опору в СРСР. Довідково-методологічний апарат, критично дібрана розгорнута бібліографія до кожної з тем дають змогу додатково використовувати посібник і як довідково-бібліографічне видання. Посібник пропонує методичний супровід однієї з циклу професійно-орієнтованих дисциплін, включених до навчального плану за напрямом підготовки 6.020302 “Історія” освітньо-кваліфікаційного рівня “Бакалавр” у Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

Призначений як для фахівців — викладачів вищих навчальних закладів, так і для студентів гуманітарних і суспільних спеціальностей, котрі цікавляться радянською історією й ознайомлені з різноманітними методологічними підходами до вивчення новітньої історії.

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(лист МОН України №1/11-4612 від 31 березня 2014 року)

Рекомендовано до друку Вченою радою НаУКМА
(протокол №10 від 20 грудня 2012 року)

Рецензенти:

Кірсенко М. В., д-р. іст. наук, професор кафедри історії НаУКМА
Бажан О. Г., канд. іст. наук, доцент, ст. наук. співробітник Відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України
Турій О. Ю., канд. іст. наук, завідувач кафедри церковної історії, проректор з наукової роботи Українського католицького університету (м. Львів)

Оглав

Передмова до другого видання 6

Основні засади курсу

1 Теоретичні й методологічні засади. Історіографія і джерельна база. Хронологія

- 12 Історико-антропологічний підхід
- 15 Західна історіографія радянської історії
- 21 Пострадянська історіографія
- 23 Джерела для історико-антропологічного дослідження. Джерела для дослідження радянського суспільства
- 25 Хронологія
- Завдання для самоконтролю 26

Формування “нової людини”. Радянський спосіб життя

2 Офіційне бачення радянського суспільства і “нової людини”. Радянська ідентичність

- 30 Поняття ідентичності. Політика творення ідентичності
- 31 Радянська політика творення ідентичності
- 34 Радянськість і релігія
- 37 Радянська й національна ідентичності. Радянськість і російськість
- 39 “Ми” й “вони”. Образ ворога як інструмент політики творення ідентичності
- Завдання для самоконтролю 44

3 Виховання радянської людини (I): Творення нового “духу”

- 46 “Пропагандистська держава”
- 47 Освіта (Атеїстичне виховання / Уроки історії. Історична наука в СРСР)
- 55 Преса
- 56 Радіо
- 58 Телебачення
- 60 “Новояз”: мова як інструмент творення нової спільноти
- 62 Кіно
- 65 Художня література
- 67 Візуальні засоби впливу
- Завдання для самоконтролю 68

4 Виховання радянської людини (II): Творення нового “тіла”

- 70 Тілесність “нової людини”
- 71 Фізкультура в системі виховання. Великий спорт
- 76 Роль праці. Трудові колективи
- Завдання для самоконтролю 78

5

Політична релігія у житті радянської людини

- 80 Легітимація влади
- 81 Концепції політичної релігії, світської релігії, громадянської релігії
- 83 Марксизм як релігія
- 84 Радянська обрядовість (Календарні свята. Масові святкування / Обряди життєвого циклу)
- 92 Радянський пантеон
Завдання для самоконтролю 92

Повсякденне життя в радянській державі

6

Соціальна структура радянського суспільства: Теорія і практика

- 96 Категорія “клас”. Підходи до дослідження соціальної стратифікації радянського суспільства
- 98 Еволюція соціальної політики партії. Класи “безкласового” суспільства
- 102 “Класи” “двокласового” суспільства. Номенклатура
Завдання для самоконтролю 108

7

Повсякденне життя: соціально-економічний та соціальний виміри

- 110 Економіка дефіциту. Розподіл. Черга
- 114 Рівень життя. Споживчий кошик. Соціальне забезпечення
- 118 Житлова проблема
- 121 Сім'я. Місце і роль жінки
Висновки 122
Завдання для самоконтролю 123

8

Організація дозвілля (втеча з-під контролю?)

- 126 Радянські концепції “дозвілля”, “вільний час”
- 128 Резервуар і структура вільного часу
- 130 Культурний відпочинок (Сільський клуб / Кіно / Телебачення / Естрада / Книжки)
- 138 Рекреативний відпочинок. Туризм 138
Висновки 141
Завдання для самоконтролю 142

Опір і виживання радянських громадян

9

“Стратегії підкорених” радянських громадян.**Повсякденний опір у політичній сфері**

- 146 Теоретичні засади дослідження “стратегій підкорених” (Концепції Джеймса Скотта та Шейли Фіцпатрик)
- 150 Джерела задля дослідження “стратегій підкорених”
- 152 Нонконформістські настрої різних груп населення (Друга половина 1920-х – 1930-ті рр. / Повоєнні роки / Середина 1950-х – 1980-ті рр.)
Висновки 161
Завдання для самоконтролю 162

10

Позаполітичний нонконформізм, економічне виживання

- 164 Сміх
- 166 Музика
- 171 Молодіжна субкультура
- 175 Економічне виживання
Висновок 176
Завдання для самоконтролю 178

11

**Повсякденний опір: релігійний вимір
(на прикладі Українського екзархату Російської Православної Церкви)**

- 180 Дискримінаційний контекст
- 182 Позиція Московського Патріархату. Ідентичність Церкви
- 184 Способи організації. Форми протесту
- 192 “Возз'єднання” українських греко-католиків із РПЦ (Народна релігійність. Віряни / Духівництво / Єпископат)
Завдання для самоконтролю 200

Джерела та література до лекцій	201
Загальна бібліографія та список джерел	229
Іменний покажчик	235
Предметний покажчик	243

СРСР — перша в історії соціалістична
загальнонародна держава... У складі СРСР — 15 союзних
республік, 20 автономних республік...
У СРСР проживає 100 націй і народностей...
СРСР — соціалістична загальнонародна держава, що виражає
волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції всіх націй
і народностей...
Уся влада належить народу... Вища мета
суспільного виробництва у СРСР —
найбільш повне задоволення
чимраз зрослих матеріальних
і духовних потреб
людей.

/ «Советский энциклопедический словарь» (1985, 3-є вид.) /

Де вона — *людина* — за цими сухими цифрами
і красивими деклараціями? Хто вона — *радянська люди-*
на? Як вона зростала? Якими ідеями жила? За що і як бо-
ролась? Яким був її дім? Її відпочинок? Ким були її сусіди?
Її друзі? Її вороги?

Яке воно — *радянське суспільство*? Яким воно
мало бути? Як його виховували? Яким воно було насправді?

Радянський період є тією добою вітчизняної та за-
рубіжної історії, що викликає гострі історіографічні диску-
сії і, як такий, є складним для викладання чи то в середній,
чи у вищій школі. Брак історіографічного консенсусу, що
дозволив би запропонувати інтегральний підхід до радян-
ської історії із критичним переосмисленням крайніх оцінок
апологетів радянського періоду, з одного боку, і національ-
но-свідомої історіографії зразка 1990-х рр., з другого боку,
є однією з причин, чому написання модельного підручника
з історії СРСР усе ще залишається справою майбутнього.

Безумовно, цей посібник не ставить перед собою
настільки амбітного завдання. Радше, це — неполітична
історія держави, в якій заполітизованим був кожен аспект
життя, а поняття “партія” і “держава” стали тотожними.
Це — історія радянської повсякденності, для якої однаково
важливими є постаті генсека партії і пересічного “будівни-
ка комунізму”. Це історія, для якої немає нецікавих питань,
для якої всі теми однаковою мірою пріоритетні: школа, кіно,

святкування, фізкультура і спорт, рок-музика, туризм,
черги в магазинах, “кухонна демократія”...

Посібник «Історія радянського суспільства.
Курс лекцій» розраховано на студентів, котрі вивчають
нормативний курс «Історія радянського суспільства»
у Національному університеті «Києво-Могилянська ака-
демія», а також на викладачів вищих навчальних закла-
дів, які викладають такі курси, і на студентів гумані-
тарних і суспільних спеціальностей, що слухають схожі
курси, цікавляться радянською історією й ознайомлені
з різноманітними методологічними підходами до ви-
вчення новітньої історії.

Навчальний курс розроблено в галузі історич-
ної антропології. Він складається з чотирьох тематич-
них частин (модулів), з яких до даного видання вклю-
чено лише лекційний матеріал¹:

- “Основні засади курсу” (тема 1);
- “Формування “нової людини”. Радянський спосіб жит-
тя” (теми 2–5): загальні характеристики “радянсько-
го проекту” й офіційний ідеал *радянської людини*;
основні способи та інструментарій формування “но-
вої людини”;
- “Повсякденне життя в радянській державі” (теми 6–8):
соціальна структура радянського суспільства, соці-
ально-економічні та соціокультурні реалії життя ра-
дянських громадян;
- “Опір і виживання радянських громадян” (теми 9–11):
вияви повсякденного опору населення в політичній
і релігійній сферах, позаполітичний нонконформізм,
технології економічного виживання.

Мета й завдання навчального курсу поля-
гають у тому, щоб студенти оволоділи спеціальними
знаннями з історії радянського суспільства, опанували
найновішу вітчизняну й зарубіжну історіографію з про-
блематики, дістали ґрунтовні теоретичні й методоло-
гічні знання, необхідні дослідникові новітньої історії.
Також вивчення дисципліни сприятиме розвиткові та-

¹ Із практичним складником курсу можна ознайомитись у першому
виданні посібника: Шліхта Н. Історія радянського суспільства :
Навч. посібник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр НаУКМА,
2010.– 218 с.

ких умінь і навичок, як: аналітичне мислення та критичний аналіз джерел й історіографії.

Курс лекцій розроблено на основі викладання авторського курсу за напрямом підготовки 6.020302 “Історія” освітньо-кваліфікаційного рівня “Бакалавр” у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» протягом 2005–2012 рр.

Зважаючи на характер запропонованого видання — навчальний посібник — укладені лекції (окрім теми 11 і частково тем 1–3, 5–6, 9) не є винятково результатом дослідницької роботи авторки. Я завдячую авторам монографій, збірок, статей, чиї дослідження дали змогу укласти цей посібник. Вичерпні бібліографічні посилання до кожної лекції наведено наприкінці посібника. Окремо хочу подякувати авторам збірок «Нариси української популярної культури» (1998) та «Советское общество: Возникновение, развитие, исторический финал» (1997), а також **Олені Зубковій, Олені Осокіній, Наталі Лебіній, Шейлі Фіцпатрик, Штефанові Плагтенборгу та Джеймсові Скотту.**

Я глибоко вдячна видавництву «Акта» за віру в цей проект.

Принагідно хочу висловити подяку колегам з кафедри історії та з Програми академічних стипендій Інституту Відкритого суспільства (*OSI/HESP Academic Fellowship Program*), які не раз протягом цих років брали участь в обговоренні мого курсу, методик викладання тощо. Також хочу подякувати моїм нинішнім і колишнім студентам (і вже аспірантам), спілкування з котрими стимулює творчий пошук, розкриває переді мною нові перспективи пізнання історії загалом й історії радянського суспільства зокрема, дозволяє мати неймовірне інтелектуальне й емоційне задоволення від моєї роботи.

Велике спасибі **Марії Меленчук, Марії Музичці, Світлані Штифурко, Катерині Сосніній, Лідії Сіренко, Євгенові Савватєєву, Сергію Ковальчуку**, матеріали з дипломів яких використані мною під час доопрацювання лекцій для другого видання.

Особлива подяка моїй сестричці **Ірині Шліхті**, що її моральну підтримку і допомогу, надто ж на етапі пошуку історіографічного і джерельного матеріалу для курсу, важко переоцінити.

Основні засади курсу

